

TAYYARZÂDE AHMED ATÂ'NIN BİR BAYTARNÂME TERCÜMESİ**Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK*****Özet**

Hayvan hastalık ve tedavileri üzerine yazılmış eserlerin genel adı baytarnâme olmakla beraber, bu isim İslâm dünyasında daha ziyade at ve atçılık üzerine, daha da özeli at hastalık ve tedavileri üzerine yazılmış eserler için kullanılmıştır. Bu konuda yazılmış eserler ve muhtevaları incelendiğinde bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir. İslâm dünyasında at ve atçılığa dair eserlerin at hastalık ve tedavilerini içerenleri genellikle baytarnâme, binicilik, okçuluk, silahşorluk gibi konuları içerenleri de fûrûsiyye, haylnâme, kitâb-ı hayl gibi adlar ile anılmıştır. At ve atçılık Türklerde önemli ve anlamlı konulardan olmuş ve atın birçok bakımdan yeri özel bulunmuştur. Birçok Türk devletinde makam ve mansıp isimleri ata dayalı olarak tespit edilmiş, atasözü ve deyimlerde de at daima itibar ve şeref simgesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca, atın değerini anlatan ayet ve hadisler de bu itibar ve şerefin iyice pekişmesine yol açmıştır. At, Türklerde insandan sonra yaratılmışların en şerefli olarak kabul edilmiş bir hayvandır. Türklerde, özellikle Osmanlı sahasında baytarnâmelerin çoğu Aristo'ya ait Baytarnâme'den esinlenilerek yazılmış ve bunlar zamanla anonim bir karakter kazanmıştır. Tayyazâde Ata tarafından Arapça bir eserden çevrilen *Tuhfetü'l-fârisîn fi-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn* de böyle bir eser hüviyetindedir. Bu makalede bu tercüme eser, bir baytarnâme örneği olarak ele alınıp tanıtılmaktadır.**

Anahtar Kelimeler: At, Atçılık, Baytarnâme, Tayyazâde Atâ.

TAYYARZADE ATA'S A BAYTARNAME TRANSLATION**Abstract**

At the same time that the general name for the animal diseases and treatments are “Baytarname”, this name has been used for a fortiori horses and horse breeding in Islamic World- over and above, for the diseases of horses and treatments. When works and their contents written about this topic are examined, this affair can be more clearly apprehended. Those kinds of works about horses and horse breeding in Islamic World including horse diseases and treatments are such as on the whole “baytarname”, “riding”, “archery” and “swordsmanship” and they are called as “fûrûsiyye, haylnâme, kitab-ı hayl”. Horses and horse breeding have been an important and meaningful topic in Turks and horse has been pretty important place in their life. In many Turkish governments, the names of positions have been determined according to horses and have always been a symbol of esteem and honesty in Turkish proverbs and sayings. In addition, verses from Koran and Hadiths telling about the value of horses helped reinforce these esteems and honesties. Horses in Turks were believed to be the second most honest one after human being. In Turks, especially in Ottoman Empire time, most baytarnames were penned inspiring from Aristo's baytarnames and in time, they have been turned into a public figure. Interpreted by Tayyazade Ata from an Arabic work, *Tuhfetü'l-fârisîn fi-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn* is also an identity of work. In this article this translation work will be handled as an example of Baytarname and will be introduced.

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, meliacik63@kku.edu.tr

** Bu eser, ilk bakışta “fûrûsiyye” ve “baytarnâme” türlerinin ikisine de girebilecek muhtevada olmakla beraber, öncelikle bir “baytarnâme” olduğundan, bu yönden ele alınıp tanıtılmaktadır.

Keywords: Horse, Horse riding, Baytarname, Tayyazade Ata.

GİRİŞ

At, Türk toplumu için sembol konulardan birisi olup şiir ve edebiyatta bu canlı üzerinden teşbih, istiare, kinâye başta olmak üzere birçok edebî sanat kullanılmış, atasözü ve deyimlerde atın taşıdığı yüksek değer ifade edilmiştir. İnsandan sonra yaratılmışların en şerefli sayılacak kadar değerli bulunan at, insanoğlunda kara sevda derecesine varan merak ve sevda uyandırabilmiştir. Hastalık derecesine varan araba sevdası da bir nevi at sevgisi ve sevdası gibidir. Divanu Lugati't-Türk'te at ve atçılığa dair 200'e yakın isim, deyim ve atasözünün bulunması Türklerde atın yerini ve değerini açıkça göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de at üzerine yemin edildiği ve cihad için atlar hazırlanması emredildiği (Kur'an, Enfâl: 60), hadîs-i şeriflerde de atların alınlarında hayır ve bereket olduğunun bildirildiği¹ bilinmektedir. İslâm dünyasında fütuhatta gösterdiği mühim fonksiyonlara paralel olarak at ile ilgili eserler Abbasiler döneminden itibaren ortaya konulmaya başlanmıştır. Osmanlı'da askerî birliklerin mühim bir kısmı ata dayalı olarak kurulmuş ve kapıkulu ve tımarlı sipahiler gibi, fütuhatta önemli başarılar kazanan birlikler Ordu-yı Humâyûnun bel kemiğini oluşturmuştur. Ulaşım ve haberleşme de at ile yapılmış, kurulan menzil sistemi ile işlemler çok hızlı biçimde tamamlanmıştır. Osmanlı'da saray atlarına bakanların reisi olan "mîr-âhûr" hiyerarşik olarak önemli bir görevdir. Arz odası, sadâret demek olan Rikâb-ı Humâyûn terimi, atın üzengisinden geliştirilmiş bir mecâzî terimdir. Türklerde at, şiir ve edebiyatla sporda da önemli bir yer tutmuş olup, at hakkında rahşîye kasideleri yazılmış, cirit ve çevgân gibi sporlar geliştirilmiştir. Biyoloji, zooloji, tarih, edebiyat vs. birçok sahada eser yazmış olan ünlü Arap müellifi el-Câhız (ö. 869), Türklerde atın yerini ve değerini şu şekilde anlatmıştır: "Türk'ün silahı, atı, koşum takımları ile ilgili herşeyi yanında bulunur. Türk hızla koşan at üzerinde dört yana ok atar. Türk, atını kendisi terbiye eder, yetiştirir, adını söyleyince atı onu takip eder. Türk'ün ömrünün yarısından fazlası atın üzerinde geçer, Türk hem çoban hem veteriner, hem süvari hem cengaverdir. Hulâsa, bir Türk başlı başına bir millettir." (Gözlükçü 1995: 14). Türkiye'de veterinerlik eğitimi de başlangıçta ata dayanmış ve atın hastalıklardan korunması ve tedavisi için 1842'de askerî veterinerlik eğitimi başlamış, 1889'dan sonra da sivil veterinerlik eğitimine geçilmiştir (Artan 1995: 16).

At ve Atçılığa Dair Eserler

¹ İbni Ömer'den rivayet edilen bir hadîs-i şerîf olup, "Atın alnında kıyâmet gününe kadar bir hayır bağlı ve bu hayrında ecir ve ganîmet için olduğunu, atın yem ve suyunu vaktiyle güzelce verenlerin sadaka vermiş gibi sevâba ulaştıklarını" bildirmektedir (Atâ, **Tuhfetü'l-fârisîn**, vrk.5a).

İslâm dünyasında atın ehemmiyeti Emeviler döneminde artmış, asıl büyük işlevi ise Abbasiler döneminde Türklerden oluşan süvari birliklerinin kurulmasıyla birlikte başlamıştır. İslâm dünyasında at ve atıcılıkla ilgili eserler iki ana konuda yazılmış ve at hastalık ve tedavilerine dair konular *baytarnâme*; binicilik, okçuluk, silahşörlük gibi konulara ait eserler ise *kitâbul-fürûsiyye*, *hayl-nâme*, *feres-nâme* gibi adlar altında kaleme alınmıştır. Bu çalışmada daha ziyade baytarnâme karakterli eserler ve Türkçeye yapılmış bir tercüme eser üzerinde durulmaktadır.

Baytarnâmeler, Genel Özellikleri ve Başlıca Eserler

Baytarnâme, evcil hayvanların hastalık ve tedavilerini ele alan kitapların genel adı olmakla birlikte, bu eserlerin büyük bir kısmında at hastalıkları ve tedavileri anlatılmış, diğer evcil hayvanlara hiç değinilmemiş veya kitabın sonlarında artan sayfalarda birkaç bahis ayrılmıştır (Şen 1995: 177). Bu durum büyük ölçüde, atın eskiden toplumda yüksek ve belirleyici bir konum ve durumda bulunmasından kaynaklanmıştır. Bu sahada kaleme alınmış Türkçe eserler ise çoğunlukla, Aristo'ya ait olduğu bilinen *Baytarnâme*'den anonim karakterde hazırlanan nüshalar olarak dikkati çekmekte olup, bu eserlerde atın oniki iyi özelliğinden üç yerinin kadına, üç yerinin deveye, üç yerinin sığıra, üç yerinin de katıra benzemesi gerektiği söylenmekte, at hastalıkları ile ilgili bölümlerde ise sakagu, senergu, bevasir, bıçılğan, nasır, sıracı, hunnak, demregü vb. at hastalıkları anlatılmaktadır. Bu sahada binicilik ve baytarlık konuları genellikle bir arada ele alınıp anlatılmış ise de, bazı büyük hekimlerin bu konuları ayrı ayrı ele aldıkları görülmektedir. Mesela, İslâm dünyasında İbni Ahi Hizâm el-Huttelî (ö. 902)'nin *Kitâbü'l-hayl ve'l-baytara* adlı, 3 ana bölüm ve 30 baplık eseri baytarlıkla ilgili ilk telif eser olarak öne çıkmakta ve bu müellifin binicilik, silahşörlük ve baytarlık üzerine *Kitâbu'l-fürûsiyye ve'l-baytara* ve *Kitâbu ma'rifeti'r-remy bi'n-nüşşâbi ve âlâti'l-harb* adlarında iki eseri daha bulunmaktadır. İkinci eser, Memlûklar döneminde *Kitâbu Münyeti'l-guzât* adıyla Kıpçak Türkçesine çevrilmiştir. Görüldüğü üzere, baytarnâme ve haylnâme konuları bu müellif tarafından ayrı ayrı düşünülerek kaleme alınmıştır. Baytarlık üzerine 9. yüzyılda bir önemli eser de Ahmed bin Muhammed bin Ebu Kutayre'nin *Kitabu'l-hayl ve sıfâtuha ve elvânuha* adlı eseridir ve atın cins, don, benek, hastalık ve ilaçları ele alınıp anlatılmıştır. 13. yüzyılda Ahmed bin el-Hasan bin el-Ahnef'in *Muhtasarı Kitâbi'l-baytara* adlı 30 baplık eseri de bazı bölümleri II. Mahmud döneminde Mustafa Kânî Mîr tarafından dokuz bap üzerine Türkçeye çevrilmiş bir eserdir. Memlûk hükümdarı Seyfeddin Kalavun devrinde Emir Bedrüddin bin Bektut (ö. 1311)'un yazdığı *Kitâbu'l-fürûsiyye ve mu'aleceti'l-hayl* adlı eserde binicilik ve baytarlık konuları bir arada ele alınıp anlatılmıştır. İslâm dünyasında

baytarlık üzerine en mükemmel eserlerin 14. yüzyılda Memlûklar döneminde yazıldığı görülmekte olup bu dönemde es-Sâhib Tacuddin Ebu Abdullah Muhammed (1242-1307)'in *Kitabu'l-baytar* adlı iki ciltlik bir eseri vardır. 14. yüzyılın ünlü veteriner hekimi İbni el-Munzir el-Baytar (ö. 1340)'ın *Kamilü's-sinâ'ateyni'l-baytara ve'z-zartaka* adlı eseri ortaçağda baytarlık üzerine yazılmış en mükemmel eser olup, 10 makaleye ayrılmış hipoloji, at hastalık ve tedavileri, farmakoloji ve nal tekniği anlatılmıştır. Bu eser IV. Mehmed döneminde Hacı Mustafa el-Bağdadî tarafından *Baytar-nâme-i Cedîd* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. 1395-1400 yıllarında Tolu Bey adına Memlûk Kıpçakcasına çevrilmiş iki baytarnâme olup, biri *Baytaratu'l-vâzih*, diğeri *Kitâbu fî-riyâzati'l-hayl*'dir. 1479 yılında müellifi bilinmeyen Arapça bir eser Hibetullah bin Mahmud bin Mevdûd el-Hanefî tarafından *Kitâbu Baytar-nâme* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. 1488 yılında istinsah edilmiş müellifi belli olmayan *Avnu ehli'l-cihâd ve Kitâbu fî-ilmî'l-baytarat ve ahvâli'l-hayl ve mu'âlecâtihâ* adlı iki eser de önemlidir. 16. yüzyılda en önemli telif eser Ali bin Ömer'in 1568'de yazdığı *Gazâ-nâme ve Baytar-nâme* adlı eser olup, ayrıca Sultan II. Selim'in hekimbaşısı Ankaralı Nidâî (ö. 1611)'nin de 60 baplık *Tabâbet-i Beşeriyye ve baytariyye* adlı bir eseri vardır. 17. yüzyılda Sultan I. Ahmed'in hattatı Belgradlı Ken'ân Efendi bir baytarnâme yazmıştır (Şen 1995: 177-190).

Son dönemde kaleme alınmış Türkçe baytarnâmelerden birisi ise Tayyazâde Ahmed Atâ tarafından *Tuhfetü'l-fârisin fî-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş bir eserdir. Ellidört bölümden oluşan bu eser, at ilmine dair Türk dilinde muteber ve sahih bir eser bulunmadığından hareketle dilimize çevrilmiştir.

Bir Baytarnâme Tercümesi: Tuhfetü'l-Fârisîn fî-Ahvâli Huyûli'l-Mücâhidîn (Mücahit erlerin atlarının hâlleri üzerine süvarilere hediye)

Adından da anlaşıldığı üzere bu eser, süvari erlerine bir hediye olarak tercüme edilip hazırlanmıştır. İlk bakışta bir fûrûsiyye yani atçılık eseri gibi görülebilse de, konuları ve muhtevaları bakımından öncelikle bir baytarnâmedir. Bu eser, Tayyazâde Ahmed Atâ (ö. 1880'den sonra) tarafından, 1857'de Arapça aslından 14. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen bir eserden Türkçeye çevrilmiştir. Eserin önsözünde “ve Arap âlimlerinden Muhammed en-Neceş ve Aristetalis adlı hekimlerin yazdıkları kitap ile diğer bir risale de atçılık ve baytarlıkta çok faydalı bilgileri muhtevi olduğundan...” denilerek bu duruma işaret edilmiştir. Anlaşıldığına göre, Aristo'nun Baytarnâme'si ile ona dayanan Arapça bir risale, Atâ tarafından incelenmiş ve Türkçeye çevrilmesinde fayda olacağı düşünülerek bir hediye olmak üzere tercüme edilmiştir. Tayyazâde Atâ, Enderun başlalası Tayyar Efendi'nin oğlu olarak on yıla yakın Enderunda yaşayıp daha sonra

buradan ihracen çeşitli görevlere verilmiştir. Bu görevler sırayla Dâr-ı Şûrâ kâtiplik ve üyeliği, Giritli Mustafa Nâilî Paşa'nın divan kâtipliği, serasker mektupçuluğu, Adana ve Halep mal müdürlükleri, İstanbul muhasebeciliği, ordu müsteşarlığı, Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd müsteşarlığıdır. Tayyârzâde Atâ bir süre memuriyetten ayrılmış ve daha sonra Karahisar ve Karesi mutasarrıflıkları yapmış, bâlâ rütbesiyle Harem-i Şerîf müdürü olmuş, bazı askerî meseleleri halletmek üzere Trablus, Girit, Lübnan gibi yerlerde geçici görevler yapmış ve görevli olarak Medine'de bulunduğu sırada yaklaşık 1880'de vefat etmiştir. Atâ Bey, Cevdet Paşa'nın teşvikiyle yazdığı beş ciltlik *Târîh*'i ile tanınmış olup bu eserin ilk üç cildinde Enderun teşkilâtına ait âdâb, görev, rütbe ve makamlarla kanunlar ve burada yetişen şahısları anlatmış, dört ve beşinci ciltlerde ise ayrıntılı biçimde Enderun şairleri ve şîirlerini vermiştir. Atâ'nın ayrıca mürettep bir *Divân*'i², atçılık ile ilgili tanıttığımız eseri ve çeşitli not ve biyografileri içeren *Tayyârzâde Mecmûası*³ vardır. Atâ Bey usta bir okçu olup Okmeydanı Tekkesinde başarılı oklar attığı bilinmektedir. Ancak, baytarlıkla ilgili tahsil ve bilgisinin hangi düzeyde olduğuna dair yeterli bilgi yoktur.

Tuhfetü'l-fârisîn fî-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn'in önsözünde eserin neden ve nasıl tercüme edildiği bildirilmiş olup buna göre “padişahın hünerli gölgesinde her türlü ilim ve fenne dair kitap ve risaleler yazılarak yabancı dillerden de pek çok kitap Türkçeye çevrildiği hâlde, Peygamber efendimizin hayvanlar arasında en çok sevip üstün tuttuğu ata ve at ilmine dair Türk dilinde henüz muteber ve sağlam bir kitap yazılmış veya tercüme edilmiş olmadığından, Arap âlimlerinden Muhammed en-Neceş ve Aristatilis adlı hekimlerin yazdıkları kitap ile diğer bir risale de atçılık ve baytarlıkta çok faydalı bilgileri içerdiğinden, Dersaâdet ordu-yı humâyûnu muhâsebecisi olan bu değersiz Tayyârzâde Ahmed Atâ, inşâ ilminde daha yaya olduğunu itiraf etmekle berâber, sırf bir âcizâne eser bırakmak ümidiyle bu risâleyi tercüme edip Tuhfetü'l-fârisîn fî-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn adıyla kabule sunmuştur. Bu kitabı inceleyenlerin, kitabın yanlış ve kusurlu sözlerini görmezden gelerek müsamahalı davranmaları umulur.” şeklinde tercümenin amaç ve şekli bildirilmiştir.

Tayyârzâde Atâ'nın incelediği ve çevirmeye karar verdiği zincirleme üç eserin İbni Ahi Hizâm el-Huttelî'nin *Kitâbü'l-hayl ve'l-baytara* adlı eserine dayanma ihtimali yüksektir. Bu eser 30 bap ve bu baplar da üç ana bölümde ele alınmış olsa da, bapların konularının büyük benzerlik göstermesi bu ihtimali artırmaktadır.

² Muhittin ELİAÇIK, *Tayyârzâde Atâ Divânı*, Bilge Yayınevi, Ankara 2005.

³ Millet Kütüphanesi, AEtib81.

İlk bakışta bir fûrûsiyyeden ziyâde, bir baytarnâme olduğu anlaşılan eser 54 bölüm olup bölüm konuları şöyledir: 1. Atın iyi ve kötü alâmetleri ile ilgili hadisler ve atın vasıfları. 2. Atların övülmüş vasıfları. 3. 36 yaşına kadar dişlerinden yaşının bilinmesi. 4. Atın ahır, bedeninin muhâfazası, üzerine binilip inilme kuralları. 5. At nallamanın usûlü. 6. Atın ürkmesi. 7. Başlı sert olan atlarla üzerine bindirmeyenlerin huyunun terkettirilmesi. 8. Taylara yürüme ve hareket talimi, döl için kısrağın nasıl olması gerektiği, kısır olanların tedavisi. 9. Kan alma. 10. Delirme. 11-12-14-15-16. Atların kulak, göz, burun, ağız ve boğazında çıkan hastalıklar. 13. Sakağı (ruam). 17. Öksürme.18. Kanının bozulmasından çıkan hastalıklar. 19.Yaralar. 20-21-22-23-24. Atın kuyruk, makat, zeker, haya, bevl ve karnında çıkan hastalıklar. 25. Yeller. 26. Sinme. 27. Sancı. 28. Kısırlık. 29. Mukl (inkıbâz.). 30 Şedîde. 31. Hetk. 32. Rîh (romatizma). 33. Müsteskî. 34. İhtilâc. 35. Mâ'û'l-asfer (sarı su). 36. Mirretü'l-yâbise illeti. 37. Sill (verem). 38. Sıraca. 39. Çıbanlar. 40. Uyuz. 41. Ayaklarında çıkan illetler. 42. Abraşın def'i ve cesedine benekler yapma usûlü. 43. Miskîn illeti. 44. Kurha (silah yarası). 45. Harâretten çıkan yaralar. 46. Omuz ve kollarında çıkan hastalıklar. 47. Ayaklarının kırılması ve çıkması. 48. Cesedine hariçten ârız olan yaralar. 49. Atın ahırında olan sinek, karınca ve pirenin def'i. 50. Vücûduna yumuşama verecek ilaçlar. 51. Semiz olup iştahsız olan atların tedavisi. 52. Yükten iştahına zarar gelenlerin tedavisi. 53. Soğuk alan hayvanların tedavisi. 54. Atın susuzluğa dayanması için tedbirler.

Baytarnâme ve Fûrûsiyye Türü Açısından Konuların Mukayese ve Tahlili

Eserde elli dört bölümde ele alınan konuların binicilik, okçuluk ve silahşörlükten ziyade baytarlık konularını içerdikleri görülmekte olup bu bölümleri aşağıdaki şekilde tahlil ve tasnif etmek mümkündür:

Birinci ve ikinci bölümde “atın iyi ve kötü alâmetleri ile ilgili hadisler ve atın övülmüş vasıfları” anlatılarak esere girilmiş ve atın dinî yönden konumu, üstün vasıfları ve müstesna yeri ve değeri ortaya konulmak istenmiştir. Üçüncü bölümde kırk küsur yaşına kadar yaşayabilen atın otuzaltı yaşına kadar dişlerinden yaşının bilinmesi gibi, tecrübe ve ustalık isteyen konular anlatılmıştır. Dördüncü bölümde “atın ahır, bedeninin muhâfazası, üzerine binilip inilme kuralları” gibi, koruyucu hekimlik ve binicilik bilgileri bir arada işlenmiştir. Beş, altı, yedi ve sekizinci bölümlerde “at nallama, atın ürkmesi, başlı sert ve huysuz atlar, taylara yürüme ve hareket öğretme, döl kısrağının niteliği, kısır olanların tedavisi” gibi, büyük ölçüde baytarlığa, kısmen de fûrûsiyye konularına giren hususlar anlatılmıştır. Bu bölümler, atçılıkta baytarlık ve binicilik konularının bir bütün olarak ele alınması gerektiğine de işaret etmektedir. Onuncu bölümden itibaren direkt olarak baytarlık konuları başlamakta ve kırkaltıncı bölüme

kadar tam otuzyedi bap doğrudan baytarlık konularını içermektedir. Bu konular sırayla “kan alma, delirme, atın kulak, göz, burun, ağız ve boğazında çıkan hastalıklar, sakağı (ruam), öksürme, kanın bozulmasıyla çıkan hastalıklar, yaralar, kuyruk, makat, zeker, haya, bevl ve karında çıkan hastalıklar, yeller, sinme, sancı, kısırlık, mukl (kabızlık), şedide, hetk, rîh (romatizma), müsteskî (ödem, hidrofizi), ihtilâc (çarpıntı, havale), mâ’ü’l-asfer (sarı su), mirretü’l-yâbise, sill (verem), sıraca, çibanlar, uyuz, ayakta çıkan hastalıklar, abraş ve benek, miskinlik, kurha (silah yarası), harârete dayalı yaralar, omuz ve kollarda çıkan hastalıklar”dır. Tayyazâde Atâ bu konuları her ne kadar tercüme biçiminde eserinde yazmış ise de bu konularla iç içe olduğu da açıktır. Çünkü baytarlıkla ilgili bu kelimeler Arapçadan Türkçeye ancak bu konularla ilgilenen birisi tarafından seçilip çevrilebilecek nitelikte olup bu tür terim ve ifadelerin sadece lügat yardımıyla seçilemeyeceği de açıktır. Kırk yedi-elli dördüncü baplar arasındaki sekiz bap daha ziyade koruyucu hekimlikle ilgili olup şöyledir: “Ayaklarının kırılması ve çıkması, cesedine dıştan geçen yaralar, ahırındaki sinek, karınca ve pirenin def’i, vücûduna yumuşama verecek ilaçlar, semiz olup iştahsız olan atların tedavisi, yükten iştah bozulmasının tedavisi, soğuk alan hayvanların tedavisi, susuzluğa dayanma için alınan tedbirler.” Dikkat edilirse bu konular arasında elliüçüncü bap “soğuk alan hayvanların tedavisi” başlığını taşımakta ve genel olarak hayvanların soğuk algınlığının tedavisini içermektedir. Dolayısıyla yukarıda kısaca temas ettiğimiz “baytarnâmelerde genellikle at hastalıklarının ele alınması ve sonlarda artan birkaç sayfada da diğer hayvanlardan bahsedilmesi” hususu bu eserden hareketle de görülmüş olmaktadır. Bilindiği üzere, baytarnâmeler ilk bakışta hayvan hastalıklarının anlatıldığı eserler gibi görünmesine rağmen, büyük ölçüde at hastalıkları ile ilgili konuları ihtiva etmektedirler. Eskiden at, gerek savaş ve barışta gördüğü yüksek hizmet ve işlevden, gerekse dinî ve millî yönden hakkında söylenen övgü dolu sözlerden dolayı hayvanlar arasında adeta “sultan” olarak öne çıkmış bir hayvandır. Ayrıca, yukarıda atın ehemmiyet ve kudsiyetine temas eden hadisler de göz önünde bulundurulduğunda baytarnâme adı altında yazılmış olan eserlerde sadece attan bahsedilmesi veya diğer hayvanlara sadece birkaç sayfa ayrılması anlaşılabilir bir husustur. Öte yandan atın etinin yenilmesinin, sırf atın gördüğü mühim işlevden dolayı bazı mezheplerde mekruh görüldüğü de bilinmektedir. At eskiden çok mühim bir yer ve değere sahip olup ulaşım gibi, her türlü hizmeti etkileyen bir hizmet de at ile yapılmakta, savaşlarda sonucu belirlemede büyük bir etkisi olan süvari alayları da ata dayanmaktaydı.

At Hastalıklarına Bir Bakış

Yaratılışça çok narin, bacak kemikleri kilitlenebildiğinden ayakta uyuyan, bakımları çok ustalık ve titizlik gerektiren atlar, kumlu ve tozlu ot yediklerinden dişleri zamanla aşınmakta, yemlenmelerinin ise mutlaka usulüne uygun yapılması gerekmektedir. Usulüne uygun yemleme yapılmadığında atın yeme hücum ederek midesinde ruptur (yırtilma) oluşacağı, dane yemlerden hemen sonra su verildiğinde ise midedeki yem hemen bağırsaklara geçerek sindirim sistemini bozacağından sancı ve konstipasyon (kabızlık) oluşacağı, bu sebeple de suyun yemlemeden önce verilmesi gerektiği; iş, idman ve koşudan hemen sonra ata su verilmemesi, arpa-yulaf gibi dane yemlerin kırılıp ezilerek verilmesi, yemlemeden hemen sonra da atın çalıştırılmaması gerektiği bu konuda yazılmış eserlerde hassasiyetle anlatılmıştır. Tanıtmakta olduğumuz tercüme eserde de at bakımı, hastalık ve tedavileri elli dört bölümde ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Bu bölümlerde anlatılan at hastalıklarına baktığımızda kulak, burun, boğaz, ağız ve göz hastalıkları ayrı ayrı beş bölümde anlatılmış ve gerekli tıbbî izahat yapılmıştır. Bu konuların antik çağdan beri süregelen bir usulle, komple bir anlayışla ve tecrübî metotla ele alınıp anlatıldığı görülmektedir. Delirme hastalığı atta sıkça görülen hastalıklardan olup baytarnâmelerde mankafa da denilen, actionobacillus basilinin sebep olduğu öldürücü sakağı (ruam) hastalığına paralel konular arasında yer almaktadır. Sakağı hastalığı tek tırnaklı hayvanlarda sık görülüp, su yalakları ve kovaları, yemlikler ve nalbant dükkânlarından bulaşmaktadır. Öksürme, atların ter ve suyuna dikkat edilmediğinde sıkça görülebilen bir at hastalığıdır. Atın kan dengesi bozulduğunda da çeşitli hastalıklar ortaya çıkmakta ve bu husus baytarnâmelerde genişçe anlatılmaktadır. Atlarda çıkan çeşitli yaralar da bu eserlerde etyoloji ve sağaltımları ile birlikte ele alınıp anlatılmıştır. Atın tenasül, boşaltım ve sindirim bölgesinde de çeşitli hastalıklar çıkıp bunlar kuyruk, makat, zeker, haya, bevl ve karın bölgesi hastalıkları olarak anlatılmıştır. Bu hastalıklar genellikle sindirim sistemine ait konuları içermektedir. Yeller, daha ziyade romatizmal konuları içermektedir. Sinme, atın hasta ve keyifsiz hâlinin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Sancı, çeşitli sebeplerle iç organlarda batıp saplanma ile ve nöbetlerle azalıp çoğalan ağrılardır. Mukl (inkıbâz, kabızlık), şedîde ve hetk (atta şiddetli sıkıntı ve yarıma olması), rîh (romatizma), müsteskî (karında su toplaması, ödem, hidrofizi), ihtilâc (çarpıntı, havale nöbeti), mâ'ü'l-asfer (sarı su, öd), mirretü'l-yâbise (kuru öd), sill (verem, ur), sıracı (deri veremi), çibanlar, uyuz, ayaklarda çıkan hastalıklar, abraş (çilli, çopur ve alaca beneklilik), miskinlik, kurha (silah yarası), harârete dayalı yaralar, omuz ve kol hastalıkları, ayakların kırılması ve çıkması atlarda sık görülen diğer hastalıklardır. Bütün bu hastalıklar baytarnâmelerde ve incelediğimiz tercüme eserde teşhis ve tedavileri ile birlikte drog ve ilaçları verilerek anlatılmış, koruyucu hekimlik metodları geniş biçimde açıklanmıştır. Ayrıca, baytarnâmeler her ne

kadar ilk bakışta hayvan hastalıklarını anlatan eserler gibi görünse de insana ait çeşitli hastalık ve tedavilerin de ele alınabildiği görülmektedir.

Eserin Birinci Bölümünde Geçen At ile İlgili Hadisler

1. Allahu teâlâ atı yaratmak istediğinde Ka'be'nin sağ tarafından esen rüzgâra “Ben senden bir şey yaratacağım; evliyâmın aziz ve düşmanlarımın zelil olması için ve bana mutî olanların süsü için toplan.” buyurdu. Cebrâîl aleyhisselâm geldi, toplanan rüzgârdan bir avuç aldı ve o rüzgârdan atı yarattı ve ata hitap ederek “Seni muteber yarattım; hayrı senin alnında kıldım ve ganimet mallarını senin arkanda götürüler ve diğer yarattığım bütün hayvanlardan seni rızkın genişliği yönünden üstün ettim; sahibini sevgili ve istediğini tutmak ve kaçtığından kurtulmak için kanatsız uçucu kıldım ve bana dua, hamd, şehâdet ve tekbîr eden erkekleri binici kılarım. Her ne zaman ki atın sahibi tesbih, hamd, şehâdet ve tekbîr eder elbette atı da işitip tıpkı sahibi gibi razı olur.”

2.“At diğer vahşiler gibidir; Beytullahın temelini ve binâsını kaldırmak için Allahu teâlâ İbrâhîm ve İsmâîl'e emr etti ki vaktinde size bir hazîne veririm, ben o hazîneyi sizin için yığmıştım buyurdu. Daha sonra Cenâb-ı Allah, İsmâîl'e de sen çık ve o hazîneyi çağır dedi; İsmâîl ciyâd denilen nesnenin bir yerine çıktı; duânın ve hazinenin ne olduğunu bilmezdi; Allahu teâlâ İsmâîl'e du'ânın ne olduğunu ilham etti, yeryüzünden Arabistana bir at kalmadı, hepsi İsmâîl'e icâbet ettiler ve icâbet eden atların alnını İsmâîl tuttu. Siz bağlanıp tutunarak atlara binin, zîrâ atlar bereketlidirler ve atlar babanız İsmâîl'den size mirastır.”

3. Ebû-Zer Gıfârî Mısırdan atını satarken “Benim atımın duâsı müstehaptır” diye tervîc buyurdu, atın duası ne olduğu sorulduğunda da “Ey benim Rabbim! Sen beni âdemoğluna hizmet ettir ve beni onun eli ile rızıklandır ve ehli ile mâlından ona sevgili eyle. Ey benim Rabbim! Benim yüzümden onu rızıklandır ve onun elinden beni rızıklandır.” diye buyurdu.

4.“At üç tür olup biri rahmet yani cihat için, biri şeytan yani kibirlenme için ve biri insan yani menfaat içindir.”

5. “Çapraz at (üç ayağı beyaz olan) muteber değildir.”

6.“Bereket; at, zevce ve evdedir.” Atın kötülüğü sorulduğunda “At teper ve kaparsa kötüdür.” buyurdu.

7.“Atın alnında kıyâmet gününe kadar bir hayır bağlı olup o hayır, ecir ve ganîmet içindir. Atın nafakasını yani yem ve suyunu vaktiyle güzelce verenler sadaka vermiş gibi sevâba ulaşırlar.”

Eserin, Sayfa Numaraları ile Birlikte Baş Kısmında Verilmiş Olan Muhtevası

10 Birinci bâb atların memdûh ve mezmûm olduğu ‘alâmât ve nişanlara dâ’ir olan ehâdîs-i şerîfe beyânındadır.

17 Üçüncü bâb atın bir yaşından otuz altı yaşına kadar dişlerinden sinninin bilinmesi beyânındadır.

19 Dördüncü bâb hayvânın ahurı ve muhâfaza-i bedeniyesiyle rükûb ve nüzûlü kâ’idesi beyânındadır.

22 Beşinci bâb atı na’llamanın usulü beyânındadır.

23 Altıncı bâb ürkme beyânındadır.

24 Yedinci bâb başı sert olanlar ile üzerlerine bindirmeyenlerin terk-i hûy etdirilmesi beyânındadır.

26 Sekizinci bâb taylara ta’lîm-i meşy ü hareket ile döl için kısarak ne vechle olması ve kısır olanların mu’âlecesi beyânındadır.

28 Tokuzuncu bâb kan alma beyânındadır.

29 Onuncu bâb cünûn beyânındadır.

31 On birinci bâb atların kulağında olan ilel beyânındadır.

34 On ikinci bâb gözlerinde olan ilel beyânındadır.

44 On üçüncü sakağı beyânındadır.

47 On dördüncü bâb burnunda olan emrâz beyânındadır.

49 On beşinci bâb ağızında olan illetler beyânındadır.

52 On altıncı bâb boğazında olan ilel beyânındadır.

56 On yedinci bâb öksürme beyânındadır.

61 On sekizinci bâb deminin fesadından nâşî ârız olan ‘illetler beyânındadır.

72 On tokuzuncu bâb yaralar beyânındadır.

81 Yirminci bâb kuyruğunda olan ilel beyânındadır.

84 Yirmi birinci bâb dübüründe olan illetler beyânındadır.

86 Yirmi ikinci bâb zekeri ile hayalarında olan ilel beyânındadır.

88 Yirmi üçüncü bâb bevlîne ârız olan emrâz beyânındadır.

- 92 Yirmi dördüncü bâb karnında olan illetler beyânındadır.
- 101 Yirmi beşinci bâb yeller beyânındadır.
- 108 Yirmi altıncı bâb sinme beyânındadır.
- 111 Yirmi yedinci bâb sancı beyânındadır.
- 112 Yirmi sekizinci bâb kısır ta'bîr olunur illet beyânındadır.
- 115 Yirmi dokuzuncu bâb mukl ta'bîr olunan bir nev' inkıbâz beyânındadır.
- 116 Otuzuncu bâb şedide ta'bîr olunur illet beyânındadır.
- 116 Otuz birinci bâb hetk ta'bîr olunur illet beyânındadır.
- 118 Otuz ikinci bâb rîh denilen illet beyânındadır.
- 119 Otuz üçüncü bâb müsteskî illeti beyânındadır.
- 119 Otuz dördüncü bâb ihtilâc ta'bîr olunan illet beyânındadır.
- 120 Otuz beşinci bâb mâ'û'l-asfer denilen illet beyânındadır.
- 121 Otuz altıncı bâb mürretü'l-yâbise ta'bîr olunan illet beyânındadır.
- 122 Otuz yedinci bâb sill ta'bîr olunan illet beyânındadır.
- 122 Otuz sekizinci bâb sıraca beyânındadır.
- 124 Otuz dokuzuncu bâb çıbanlar beyânındadır.
- 125 Kırkıncı bâb uyuz beyânındadır.
- 131 Kırk birinci bâb hayvânın ayaklarında olan ilel beyânındadır.
- 138 Kırk ikinci bâb abraşın def'i, cesedine benekler yapılmanın usûlü beyânındadır.
- 138 Kırk üçüncü bâb miskîn illeti beyânındadır.
- 139 Kırk dördüncü bâb kurha ta'bîr olunan yara beyânındadır.
- 140 Kırk beşinci bâb harâretten neş'et eden yaralar beyânındadır.
- 143 Kırk altıncı bâb atın omuzlarında ve kollarında olan ilel beyânındadır.
- 162 Kırk yedinci bâb ayaklarının kırılması çıkması beyânındadır.
- 164 Kırk sekizinci bâb hayvânın cesedine hâricden ârız olan yaralar beyânındadır.
- 167 Kırk dokuzuncu bâb hayvânın ahurında olan sinek ve karınca ve pirenin def'i beyânındadır.

169 Ellinci bâb atın vücûdına sahk verecek devâlar beyânındadır.

170 Elli birinci bâb semiz olup iştihâsız olanların kuvve-i iştihâsına dâ'ir tedâvî beyânındadır.

170 Elli ikinci bâb yük tahmîl olunmadan iştihasına halel gelenlerin kuvve-i iştihâsına dâ'ir tedâvî beyânındadır.

172 Elli üçüncü bâb soğuk alan hayvânların mu'âlecesi beyânındadır.

173 Elli dördüncü bâb hayvânın susuzluğa tahmîliyçün olan tedâbîr beyânındadır.

SONUÇ

Tayyazâde Atâ'nın tercüme ettiği baytarnâme karakterli bu eser, Türklerde telif olsun tercüme olsun at ve atçılıkla ilgili eserlerin çoğunlukla Arapça eserlere dayandığı gerçeğini ortaya koyan örneklerden birisidir. Baytarlık, atçılık ve binicilik ile ilgili, bilinen 191 yazma eserden 80'i Arapça, 103'ü Türkçe, 8'i de Farsça olup, Türkçe eserlerin sayısının yüksek olması ise bunların büyük ölçüde Aristo'ya ait Baytarnâme'nin anonimleşmiş nüshaları olmasından veya diğer Arapça eserlerin tercümeleri durumunda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Tayyazâde Atâ da bu geleneğe uyarak tercümesini muteber bir Arapça esere dayanarak yapmıştır. Baytarnâmelerin çoğu anonim tarzda kaleme alındığından yanlış ve eksik bilgiler de çok olmuş ve daima daha doğru ve tam bir eser hazırlama düşüncesi öne çıkmıştır. Atâ, eserin önsözünde, bildiği ve gördüğü Türkçe baytarnâmeleri yetersiz bularak bu tercüme yapmış olduğunu belirttiğine göre, doğru ve muteber bir eser ortaya koymak istemiştir. Atâ'nın tercümesinde dil ve üslup ağır ve ağdalı olup teknik bilgiler de oldukça fazla olmakla beraber, kendisinin iyi bir şair, münşi ve müellif olmasına bakılarak bu tercümesinde başarılı ve faydalı olduğunu ve ortaya güzel bir hediye koyduğunu söylemek mümkündür. Her ne kadar üslup ve dil ağır olsa da, metod itibariyle faydalı olmayı düşünen bir anlayış dikkati çekmektedir. Onun baytarlık konusunda iyi bir eğitim aldığı, at ve atçılıktan anladığı, usta bir okçu olduğu da bilinmekte olup böyle bir tercüme yapma ihtiyacını hissetmesi de büyük ölçüde bu yönlerine işaret etmektedir. Elimizdeki nüsha büyük ihtimalle kendi eliyle yazılmış nüsha olup, gerek mürettep Dîvân'ı, gerekse Tayyazâde Mecmuası hat bakımından mukayese edildiğinde bu ihtimalin yüksekliği ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

ARTAN M. Ercan, (1995), **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık** (açılış konuşmaları), İstanbul.

GÖZLÜKÇÜ Hazım R. (1995), **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık** (açılış konuşmaları), İstanbul

Ahmed Atâ Tayyazâde, **Tuhfetü'l-Fârisîn fî-Ahvâli Huyûli'l-Mücâhidîn**, Millet Kütüphanesi, AEtıb57.

ATALAY Besim, (1985), **Divanu Lugati't-Türk Tercemesi**, TDK Yayınları.

ERGİN Muharrem, (1989), **Dede Korkut Kitabı**: Giriş, Metin, Faksimile, TDK Yayınları.

ERK Nihal, (1955), **XVI.Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler**, AÜ Veteriner Fak.Yay., Ankara.

ERK Nihal, (1960), **Tuhfetü'l-fârisîn fî-ahvâli Huyûli'l-mücâhidîn Adlı Kitabın İlimler Tarihi Yönünden İncelenmesi**, AÜ DTFCF Dergisi, C.17, s.3-4 (Eylül-Aralık, s.496-510).

ŞEN Mesut, (1995), **Baytarnâmeler**, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, s.177-263.

ŞEŞEN Ramazan, (1993), **Ortaçağ İslâm Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçeye Tercüme Edilen Tıp Kitapları**, Tıp Tarihi Araştırmaları, C. 5, s.11- 20.